

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТВЕРДЖЕННЯ ПІДЛІТКА В ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ ДО СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ ШКОЛИ

PECULIARITIES OF ADOLESCENTS SELF-AFFIRMATION IN THE PROCESS OF ADAPTATION TO THE MIDDLE SCHOOL

У статті висвітлено особливості самоствердження підлітків у контексті їх адаптації до середньої ланки школи. Здійснено аналіз наявних досліджень психологічних труднощів переходу молодших підлітків у середню ланку школи. Здатність учня долати труднощі, формувати диференційовану адекватну позитивну самооцінку та практикувати конструктивну стратегію самоствердження під час перехідного року залежить від взаємодії соціальних та індивідуальних чинників. На основі аналізу літератури виявлено, що на успіх переходу впливають соціальні навички, академічні навички, підтримка батьків у період початкової школи, соціальна мережа підлітка, тип розвитку, стать, соціальний статус та ресурси родини. Негативний ефект переходу посилюється для підлітків, які мали психологічні проблеми в період початкової школи. Успішний або невдалий перехід від початкової освіти до середньої ланки може мати тривалі наслідки, зокрема, для майбутніх досягнень молодої людини. Якщо початкове зниження оцінок після переходу призводить до загрози самоповазі підлітка та провокує реакції агресивного самозахисту або капітуляції, то результатом цього може стати практикування самозречувальної або домінуючої стратегії самоствердження. В одних випадках підліток може зафіксувати низьку самооцінку, невпевненість у собі, комплекс невдахи, самознецінювання, почуватися самотнім, нікому не потрібним, зневаженим у спільноті, розвинути схильність до «втечі» в Інтернет-та інші залежності. В іншому випадку підліток може, захищаючи свою самооцінку, стати агресивним, маючи щодо шкільного соціуму негативні почуття, практикувати наступальну агресивно-домінантну стратегію самоствердження, провокувати конфлікти зі шкільною спільнотою, а компенсуючи шкільні невдачі, шукати самоствердження в асоціальних групах. Також можливо, що для частини учнів початкове зниження оцінок після переходу може стати викликом, який спонукає їх до конструктивного самоствердження, активної праці для досягнення успіху.

Ключові слова: молодший підлітковий вік, самоствердження, домінуюча стратегія, самозречення, адаптація до середньої школи, соціальна мережа.

The article highlights the features of adolescents' self-affirmation in the context of their adaptation to middle school. The analysis of available researches of psychological difficulties of transition of younger teenagers to the middle school is carried out. The student's ability to overcome difficulties, form a differentiated adequate positive self-esteem and practice (apply) a constructive strategy of self-affirmation during the adaptation depends on the interaction of social and individual factors. Based on the analysis of the literature, it was found that the success of the transition is influenced by social skills, academic skills, parental support, adolescent social network, type of development, gender, social status and family resources. The negative effect of the transition is exacerbated for adolescents who had psychological problems during primary school. Successful or unsuccessful transitions from primary to secondary education can have long-term consequences, in particular for a young person's future achievements. If the initial decrease in grades after the transition threatens the adolescent's self-esteem and provokes reactions of aggressive self-defense or capitulation, then the distortion of self-affirmation becomes probable – the use of self-denial strategy or dominant strategy. Adolescents can consolidate low self-esteem, self-doubt, inferiority complex, the role of a loser, apply a self-denial strategy, feel lonely, useless, despised in the community, develop a tendency to "escape" to the Internet-addiction and other addictions. Adolescents can, defending their self-esteem, become aggressive, have negative feelings about school society, practice aggressive dominant strategy of self-affirmation, provoke conflicts with the school community, and compensate for school failures, seek self-affirmation in antisocial groups. It is also possible that for some students, the initial decline in grades after the transition may be a challenge that will encourage them to assert themselves constructively, to work hard to succeed.

Key words: early adolescence, self-affirmation, dominant strategy, self-denial strategy, adaptation to high school, social network.

УДК 159.953.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.28.12>

Завгородня О.В.

д. психол. н.,
головний науковий співробітник
лабораторії психології творчості
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Минаєнко Т.А.

аспірант лабораторії методології та
теорії психології
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Прагнення до самоствердження, визначення свого місця в соціумі, усвідомлення своєї індивідуальності, осмислення сенсу життя, формування стійкої життєвої позиції яскраво заявляє про себе в підлітковому віці. У цьому контексті стає дедалі важливим вивчення і створення сприятливих умов для задоволення прагнення підлітка до підтвердження своєї значущості, формування конструктивних стратегій самоствердження, запобігання його деформації.

Аналіз останніх досліджень. Перехід до середньої ланки освіти багато з дослідників

розглядають як одну з найбільш стресових подій, з якими стикаються молодші підлітки [8]. Такий перехід є нормативною подією для більшості дітей у різних країнах, що зазвичай відбувається у віці 9-12 років. Проте діти з Південної Америки, Африки та Близького Сходу, на жаль, далеко не завжди навчаються в школі після 11 років [14], тому перехід до середньої освіти не є нормативною подією для дітей у країнах, де отримання середньої освіти всім дітям не забезпечене. Значна частина учнів в усьому світі здійснюють зазначений перехід, проте шкільні системи в різних країнах світу відрізня-

ються. Наприклад, в США, як і в Україні, перехід до середньої ланки є нормативною подією, проте діти можуть продовжувати свою освіту в одній установі; вік і ступінь переходу розрізняються залежно від школи і штату; відбувається це переважно у віці 10 років. У Португалії перехід у школі відбувається трохи раніше: у віці 9 років, а в Англії діти переходять у 6-й клас у віці 11 років, і це часто інша більша установа.

Перехід має широкий спектр наслідків для успішності, емоційного здоров'я і поведінки підлітків. На хід адаптації впливають соціальні навички, академічні навички, підтримка батьків у період початкової школи, соціальна мережа підлітка (переважно родина, однолітки та вчителі), тип розвитку (типовий/нетиповий, наявність особливих освітніх потреб), стать, соціальний статус та ресурси родини [11; 10; 15 та ін.]. Перехід впливає на особистісний розвиток підлітка, зокрема на особливості його самоствердження. Йдеться про різні стратегії самоствердження, перевага однієї з яких (на тлі зниження інших) може розглядатися як критерій зарахування людини до певного типу самоствердження – конструктивно-асертивного, поступливо-самозречувального або агресивно-домінантного [5; 2]. Визначення індивідуальних та групових відмінностей самоствердження є предметом низки сучасних досліджень [3; 1 та ін.].

Мета дослідження – окреслити особливості динаміки стратегій самоствердження в період переходу підлітка від молодшої до середньої ланки школи. Більшість дослідників розглядають «успішний» перехід як соціальну, академічну і емоційну адаптацію [10 та ін.]. Ключовий показник успішного переходу до середньої освіти – психологічне благополуччя. З огляду на високу частоту психічних і психологічних порушень у цьому віковому діапазоні, перехід від початкової освіти до середньої може спричинювати зниження психологічного благополуччя, порушення особистісного розвитку, зокрема деформацію стратегій самоствердження в молодших підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Попри те, що в Україні перехід

у середню ланку переважно здійснюється в межах однієї установи, за нашими спостереженнями, зазначений перехід є складним періодом в особистісному розвитку молодших підлітків. У п'ятикласників, порівняно з попереднім періодом, частішають емоційні порушення, розлади поведінки, психосоматичні симптоми. На період середньої школи припадає найбільша кількість запитів до психолога як від батьків і вчителів, так і від самих підлітків. П'ятикласники, на яких період адаптації до середньої ланки справив «руйнівний» вплив, надалі (за нашими спостереженнями) в 6, 7, 8 класі становлять групу ризику (зниження успішності, низька мотивація навчання, адиктивна поведінка та ін.).

П'ятикласники приходять до п'ятого класу, відчувачи інтерес, емоційний підйом і бажання добре вчитися, зарекомендувати себе з кращого боку. Це пояснює бажання учнів бачитися зі своїм колишнім учителем на перервах, після уроків і хвалитися успіхами. Але, зіткнувшись із ситуаціями невдач, тиском із боку вчителів, нерозумінням батьків, п'ятикласники втрачають початковий ентузіазм, починають скаржитися на труднощі шкільного життя («складно підлаштуватися під кожного вчителя», «багато задають», «завдань дуже багато», «потрібно придумати GPS по школі», «на перервах старшокласники жартують» тощо).

Нами було проведено дослідження особливостей самоствердження молодших підлітків у період адаптації до середньої ланки школи. Для визначення переважної стратегії самоствердження було застосовано модифікацію методики Є.П. Нікітіна, Н.Є. Харламенкової «Типи самоствердження» [2]. Впродовж двох років було досліджено 124 п'ятикласників.

Дані, отримані в емпіричному дослідженні, вказують на такі тенденції: на початок навчального року у близько 80% дітей спостерігається схильність до конструктивних стратегій самоствердження, у 13% – до стратегій домінування, у 7% – до стратегій самозаперечення. У показниках типів самоствердження хлопчики і дівчатка не виявили суттєвих відмінностей.

Таблиця

Виразеність стратегій самоствердження у молодших підлітків на початку п'ятого класу (вересень) і через півроку (лютий)

Тип самоствердження	Початок року				Через 6 місяців			
	Хлопці		Дівчата		Хлопці		Дівчата	
	Загальна кількість осіб							
	60 осіб		64 осіб		60 осіб		64 осіб	
	к. осіб	%	к. осіб	%	к. осіб	%	к. осіб	%
Поступливий (самозречувальний)	4	6,60%	4	6,25%	8	13,30%	20	31,25%
Домінантний (наступальний, агресивний)	8	13,40%	8	12,50%	24	40%	16	25%
Конструктивний (асертивний)	48	80,00%	52	81,25%	28	46,70%	28	43,75%

Однак у процесі повторної діагностики після півроку навчального процесу, показники змінюються (див. табл.).

Після півроку навчального процесу і у хлопчиків, і в дівчат значно зменшуються показники конструктивного самоствердження (від 80% до приблизно 45%).

Конструктивна стратегія самоствердження виявляється у здатності бути асертивним, цілеспрямованим, «тримати удар» невдач, поєднувати автономність та здатність приймати й надавати допомогу іншим; внутрішньо означає здатність людини переживати цінність власного Я, не знижуючи цінності Я іншої людини. Особи з такою стратегією здатні висловлювати й обстоювати свою позицію, а також виражати свої позитивні і негативні емоції, але в такій формі, яка не травмує інших. Здатні вислухати іншу людину, зрозуміти та узяти до уваги її думку.

Наші спостереження показують, що підлітки з конструктивною стратегією вмюють себе відстояти, співробітничати з іншими, здатні до взаємовиручки і взаємопідтримки, продуктивної діяльності, творчих занять, завдяки яким людина може переживати відчуття своєї самоцінності, значущості, в них нема потреби когось принижувати.

За півроку 5 класу зростає процент неконструктивних стратегій: зокрема, домінантна стратегія стає вираженою у 40% хлопців і у 25% дівчат.

Домінантна стратегія самоствердження виявляється у формі протистояння, негативізму, знецінення особистості іншого. Така поведінка, супроводжуючись агресивним проявами, може посилювати почуття власної значущості, але, як правило, негативно оцінюється оточуючими та провокує часті конфлікти.

Конфліктогенна поведінка, супроводжуючись агресивним проявами, може деструктивно впливати на навчальне середовище в самому класі, також вона пов'язана з негативними наслідками для особи, включаючи низькі досягнення, відсів зі школи і незавершення подальшої освіти [4; 12].

Існує зв'язок між такою поведінкою та успішністю в процесі переходу до середньої освіти [15; 7], який показує, що агресивна поведінка впливає на академічну успішність залежно від статусу підлітка серед однолітків, у підлітків із високою популярністю не було негативного впливу агресивної поведінки на академічну успішність. І, навпаки, підлітки з низькою популярністю і агресивною поведінкою з більшою ймовірністю будуть мати більш низьку успішність.

У перехідний період були ідентифіковані три типи траєкторій агресивної поведінки: нестійкий, регресний і зростаючий [13]. Траєкторія залежала від поглядів

дитини на дружбу. Зокрема, ті, в кого було менше розуміння цінності довіри та взаємності в рамках дружніх відносин, із більшою ймовірністю потрапляли в групу зростаючої агресії. Це підкреслює важливість позитивних взаємин із соціальним оточенням під час переходу як профілактики дезадаптації.

Домінантна стратегія самоствердження тісно пов'язана з агресивною поведінкою, виявляється в наступальній ініціації соціального спілкування, у прагненні встановити нерівноправні взаємини, принизити іншого, в перевазі активно-негативних емоцій, продукуванні негативних думок, деструктивної критики та знецінення.

Підлітки, в яких переважає стратегія домінування, мають дефіцит позитивних почуттів щодо інших людей, ускладнені взаємини, зокрема, зі шкільним оточенням, схильність до заперечення особистісної цінності і значущості іншого, бажання нав'язувати іншим свої уявлення, підпорядковувати, що зазвичай негативно сприймається спільнотою, спонукаючи підлітка з метою підтримки власної самооцінки відстоювати право на заявлену ним поведінку, практикувати «напад як найкращий захист».

Під час повторної діагностики після півроку навчального процесу у 13,33% хлопців, а у 31,25% дівчат виявляється невпевнена поступлива (або самозречувальна) стратегія самоствердження. До кінця року ця тенденція посилюється.

Самозречення – найбільш рідкісний тип самоствердження особи – проявляється в нездатності розказати про свої почуття та бажання, сформувані власну незалежну думку, чітко висловити свою позицію, в пасивно-байдужій поведінці, необґрунтованій поступливості, неадекватній покірності, самознеціненні, пригніченості, відмови від самовираження, самореалізації і саморозвитку, в низькому рівні досягнень.

У самоствердженні невпевненої особистості працюють два провідних механізми: некритична інтродекція цінності іншого як надцінності і неадекватне заниження своєї самооцінки, ослаблення власного еґо. Неадекватне зниження самооцінки відбувається шляхом самозречення, знецінення своїх потреб, інтересів, бажань і некритичного (конформістського) прийняття позиції іншої особи (або інших осіб) [3].

Отже, поступлива стратегія тісно пов'язана зі зниженням самооцінки; водночас таке зниження спостерігається під час адаптації до середньої ланки школи. Це стосується не лише академічної самооцінки підлітків [16], але й оцінки свого тілесного Я, зовнішності і загальної самооцінки [9; 17; 18]. Таке зниження самооцінки відбувається не лише в перехідний рік, але може продовжуватись і після переходу [18; 6].

Діти з низькою самооцінкою, сформованою в перехідний рік (тим більше в початковій школі чи раніше), не тільки гірше адаптуються в середній школі, але, ймовірно, схильні й надалі практикувати поступливу стратегію самоствердження.

Типовими рисами підлітка, схильного до такої стратегії, є неадекватно низька самооцінка, сором'язливість, поступливість, схильність до почуття провини та необґрунтованих перепросин, фрустрованість, оскільки частина його суттєвих потреб не задовольняється, конформність, схильність до позиції жертви.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, перехід має широкий спектр наслідків для успішності та особистісного розвитку підлітків. У процесі адаптації до середньої школи в частини молодших підлітків з'являється необхідність відстоювати свою цінність, вдаючись до неконструктивних стратегій самоствердження. Знижується практикування конструктивних стратегій самоствердження, спостерігається збільшення виявів домінантного та самозречувального самоствердження.

Вищесказане є важливим для розробки шкільних стратегій втручання та програм, спрямованих на фасилітацію адаптації до середньої ланки школи. Такі програми мають:

- забезпечувати збільшення і якість соціальної підтримки;
- створювати умови для підтримки в підлітків самоприйняття, позитивної загальної самооцінки та посилення її адекватності та диференційованості;
- готувати учнів до навчальних викликів, пом'якшувати негативні ефекти зміни структури навчальних цілей у середній ланці школи;
- створювати умови для практикування конструктивних стратегій самоствердження, зокрема, в творчій діяльності, яка відповідає схильностям і здібностям підлітка;
- розвивати можливість висловлювати власні потреби, здатність розпізнавати власні емоції та розкривати їх у малюнках, музиці, танці тощо, справлятися з болісними негативними почуттями, виражаючи їх у творчій формі;
- на основі взаємодії в такій діяльності, співтворчості в реалізації спільних проєктів сприяти формуванню взаємин підтримки між однолітками, а також сприяти позитивним взаєминам підлітків зі шкільним соціумом;
- враховувати ситуацію розвитку підлітка, стан психологічного здоров'я, індивідуальні та гендерні відмінності;
- допомагати постраждалим дітям переглянути свою соціальну мережу, щоб вони не були жертвами знущань та кіберзалякування;
- використовувати «форум класу» або інші форми спілкування в мережі, де діти, вчителі і батьки можуть обговорити проблеми, які в них виникають.

Індивідуально-психологічними предикторами конструктивного самоствердження підлітка можуть бути позитивна самооцінка, емоційний інтелект, досвід безпечної прив'язаності, позитивних взаємин та успішної творчої діяльності. Однак ці припущення потребують подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дьякова Л.А. Стратегии самоутверждения педагогов. Современные проблемы науки и образования. 2012. № 2. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=5799> (дата обращения: 19.08.2021).
2. Никитин Е.П., Харламенкова Н.Е. Феномен человеческого самоутверждения. Санкт-Петербург : Алетей, 2000.
3. Харламенкова Н.Е. Самоутверждение подростка : монография. Москва : Институт психологии РАН, 2007. 384 с.
4. Adams John W., Margaret J. Snowling, Susan M. Hennessy, Paul Kind (2010). Problems of behaviour, reading and arithmetic: Assessments of comorbidity using the Strengths and Difficulties Questionnaire. *British Journal of Educational Psychology*. doi:10.1348/000709999157905.
5. Alberti, R.E., & Emmons, M.L. (2008). *Your perfect right: Assertiveness and equality in your life and relationships* (9th ed.). Atascadero, CA: Impact Publishers. 312 p.
6. Arens, A.K., Yeung, A.S., Craven, R.G., Watermann, R., and Hasselhorn, M. (2013a). Does the timing of transition matter? Comparison of german students' self-perceptions before and after transition to secondary school. *Int. J. Educ. Res.* 57, 1–11. doi: 10.1016/j.ijer.2012.11.001.
7. Cillessen, A.H.N., and Mayeux, L. (2007). Expectations and perceptions at school transitions: the role of peer status and aggression. *J. Sch. Psychol.* 45, 567–586. doi: 10.1016/j.jsp.2007.05.004.
8. Coelho, V.A., and Romão, A.M. (2016). Stress in Portuguese middle school transition: a multilevel analysis. *Span. J. Psychol.* 19:E61. doi: 10.1017/sjp.2016.61
9. Coelho, V. A., Marchante, M., and Jimerson, S. R. (2017). Promoting a positive middle school transition: a randomized-controlled treatment study examining self-concept and self-esteem. *J Youth Adolesc.* 46, 558–569. doi: 10.1007/s10964-016-0510-6.
10. Duchesne, S., Ratelle, C.F., and Roy, A. (2012). Worries about middle school transition and subsequent adjustment: the moderating role of classroom goal structure. *J. Early Adolesc.* 32, 681–710. doi: 10.1177/0272431611419506.
11. Evans D, Borriello GA and Field AP (2018) A Review of the Academic and Psychological Impact of the Transition to Secondary Education. *Front. Psychol.* 9:1482. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01482.
12. Finn, J.D., Fish, R.M., and Scott, L.A. (2008). Educational sequelae of high school misbehavior. *J. Educ. Res.* 101, 259–274. doi: 10.3200/JOER.101.5.259-274.
13. Malti, T., McDonald, K., Rubin, K. H., Rose-Krasnor, L., and Booth-LaForce, C. (2015). Developmental trajectories of peer-reported aggressive behavior: the role of friendship understanding, friendship quality, and

friends', *Aggressive Behavior. Psychol. Viol.* 5, 402–410. doi: 10.1037/a0039685.

14. UNESCO Institute for Statistics (2010). *Global Education Digest 2010: Comparing Education Statistics Across The World*. Montreal: UNESCO.

15. West, P., Sweeting, H., and Young, R. (2010). Transition matters: pupils' experiences of the primary-secondary school transition in the West of Scotland and consequences for well-being and attainment. *Res. Pap. Educ.* 25, 21–50. doi: 10.1080/02671520802308677.

16. Wigfield, A., Eccles, J.S., Mac Iver, D., Reuman, D. A., and Midgley, C. (1991). Transitions during

early adolescence: changes in children's domain-specific self-perceptions and general self-esteem across the transition to junior high school. *Dev. Psychol.* 27, 552–565. doi: 10.1037/0012-1649.27.4.552.

17. Schaffhuser, K., Allemann, M., and Schwarz, B. (2017). The development of self-representations during the transition to early adolescence: the role of gender, puberty, and school transition. *J. Early Adolesc.* 37, 774–804. doi: 10.1177/0272431615624841.

18. Seidman, E., Lambert, L.E., Allen, L., and Aber, J.L. (2003). Urban adolescents' transition to junior high school and protective family transactions. *J. Early Adolesc.* 23, 166–193. doi: 10.1177/0272431603023002003.